

І. П. КЛІМАЎ

ЦЯПІНСКІ ЯК ДАСЛЕДЧЫК ЦАРКОЎНАСЛАВЯНСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ

Васіль Цяпінскі пераклаў і надрукаваў у 1570–80 гг. палавіну Тэтраевангелля, а менавіта: евангеллі ад Мацвея і ад Марка і пачатак евангелля ад Лукі. У двух вядомых у наш час экзэмплярах выдання тэкст абрываецца на 13–14 раздзелах евангелля ад Марка. Асаблівасцю выдання з’яўляецца, па-першае, яго дзвюхмоўнасць, калі на адной старонцы змяшчаюцца паралельна два тэксты, набраныя аднолькавым шрыфтам – царкоўнаславянскі і пераклад на старажытную беларускую мову, а па-другое, – наяўнасць уласных заўваг Цяпінскага да гэтых тэкстаў.

Абодвум тэкстам у выданні надана адзіная нумерацыя евангельскіх вершаў, зачынанняў і раздзелаў; тэксты ўзяты ў наборныя рамкі і маюць па краях палі, спецыяльна адведзеныя для заўваг перакладчыка. Слова, што яго зацікавіла, ён вылучае ў асноўным тэксце друкарскімі значкамі з абодвух бакоў і змяшчае насупраць гэтага месца, на полі, каментарый. Тэкст каментарыяў звычайна невялікі: 3–10 слоў. У ім не тлумачыцца семантыка слова, паколькі побач маецца пераклад на зразумелую чытачу мову, а даецца асобнаму слову этымалагічная або тэксталагічная характарыстыка. У тэксталагічнай характарыстыцы Цяпінскі прыводзіць пераклад гэтага месца з іншых царкоўнаславянскіх крыніц; пры этымалагічнай характарыстыцы ён паведамляе кароткія звесткі аб паходжанні слова ў царкоўнаславянскім тэксце. Таму зразумела, што гэтая характарыстыка тычыцца перш за ўсё запазычаных слоў або слоў, пакінутых у царкоўнаславянскім Тэтраевангеллі без перакладу. Падаючы на палях каментарыі да асобных месцаў тэксту, Цяпінскі ажыццявіў, свядома ці не, даследаванне царкоўнаславянскага перакладу, ва ўсякім выпадку, у адносінах да таго тэксту, які змешчаны ў яго выданні.

Праца Цяпінскага над царкоўнаславянскім тэкстам выглядае так: напрыклад, да лексемы *рождения* ў выразе *рече ии + рожьдения ехиднова* (Мцв., 3.7) надрукавана на полі старонкі наступная заўвага: *+ в апракасе ишядья* (л. 4), якая падае тэксталагічную характарыстыку да гэтай лексемы. Часам аб’ектам заўвагі з’яўляецца не адно слова, а цэлы выраз, як, напрыклад, у Мцв., 5.28: *всякъ ижъ возрить на жену + кое же вождьделѣти еи. оуже любодѣствовва*, дзе да выразу *кое же вождьделѣти еи* маецца наступная заўвага: *+ в апракасе одньми словомъ выкладае(т): спомышленьемъ* (л. 63в.). Этымалагічная характарыстыка падана, напрыклад, да лексемы *велзевула* (Мцв., 10.25): *то слово евѣреиское тое жъ и в греческомъ* (л. 13зв.). Часта абедзве гэтыя характарыстыкі аб’яднаны разам у адной заўвазе, як, напрыклад, да лексемы *кодрантъ* (Мцв., 5.26): *то греческое слово а в апракасе. положено цатѣ* (л. 63в.), дзе адзначаюцца паходжанне слова ў царкоўнаславянскім перакладзе (што яно засталася неперакладзеным ад грэчаскага тэксту) і варыянт яго перакладу ў адной царкоўнаславянскай крыніцы. На гэтым прыкладзе можна заўважыць, што крыніца разумеецца вельмі шырока, без спасылкі на нейкі канкрэтны тэкст або пераклад, – відаць, Цяпінскага задаваль-

няла толькі вызначэнне таго, што варыянт паходзіць з тэксту, які адрозніваецца ад надрукаванага ў «Евангеллі».

Заўвага можа тычыцца не толькі таго месца, дзе яна змешчана, але і адссылаць чытача да іншых месцаў тэксту або нават за межы выдання Цяпінскага. Так, лексемы *до ада* (Мцв., 11.23) маюць такую заўвагу: *то слово евѣреискоє. I тоє ж и в греческо.м. значи(т): пекло: а инде i: гробъ яко на тых ле(с)ца(x). В деях 2 с(x) 27, 31 и Вал: 15 с(x) 10 и 1. моис. 37. с(x). 35 и 42. с(x). 38 и инде (л. 15).* Хоць у гэтай заўвазе і змешчана дакладная інфармацыя, але накіравана яна на тое, каб зазначыць аб выкарыстанні лексемы ад у іншых біблейскіх тэкстах (Апостальскіх дзеях; Псалмах, Пяцікніжжы Маісеевым).

Такім чынам, можна зрабіць два вывады: па-першае, Цяпінскі быў знаёмы з некалькімі перакладамі Тэтраевангелля на царкоўнаславянскую мову, а па-другое, ён праводзіў пэўную працу з тым царкоўнаславянскім тэкстам, які надрукаваў у сваім выданні, фіксуючы ў ім тэксталагічныя несупадзенні з іншымі царкоўнаславянскімі крыніцамі.

Якія ж крыніцы выкарыстоўваў Цяпінскі? Перш за ўсё, ён добра ведае апракас, таму часта спасылаецца на яго. Пад апракасам звычайна разумеецца пэўны выклад евангельскага тэксту, але Цяпінскі асэнсаваў апракас як самастойны пераклад, проціпастаўляючы яго царкоўнаславянскаму перакладу, які надрукаваны ў «Евангеллі». Гэта з усёй пераканаўчасцю вынікае з аналізу адной вельмі красамоўнай заўвагі да лексемы *первосіценники* (Мцв., 2.4): *в гречески(x). архиереи. которое слово греческое то(т). котории з греческого на съловенскии язык перекладал. нижеи [обачиш] о(с)тавил. а другии перекладач словенскии. которого переклад зову(т) апракасъ. ту(т) и инде тоє слово архиереи. выкладаеть. сътарѣишии жреческие. то е(с) переднеишие: або старише: оберовитки (л. 3).* Тут зусім дакладна названы два пераклады: адзін, які належыць таму перакладчыку, *котории з греческого на съловенскии язык перекладал* і пакінуў слова *архиереи* без перакладу (пар. грэч. *αρχιερείς*), і пераклад іншага «перакладача», *которого переклад зову(т) апракасъ* і які пераклаў гэтакія слова як *сътарѣишии жреческие*. Трэба зазначыць, што гэтыя два пераклады не тоесныя з тэкстам, які надрукаваны ў Евангеллі Цяпінскага, таму што ў ім маецца свой варыянт *первосіценники* (л. 3).

У заўвагах фігуруе яшчэ адзін пераклад, які Цяпінскі называе «тэтр», хоць спасылкі на яго сустракаюцца значна радзей, чым на «апракас». «Тэтр» упамінаецца ў кантэксце, які не дапускае і думкі, што Цяпінскі блытае яго з «апракасам». Аб гэтым сведчыць заўвага да лексемы *по пенязе* (Мцв., 20.2): *в апъракасе: по сребрянику: але и в тетре видечи того слова розньиш выкладъγ луки. 7. с(x). 41. греческое слово :ДИНАРЬ: оставилъ (л. 27).* У гэтым сказе пры выказніку *оставилъ* выразна адчуваецца адсутнасць дзейніка-«перакладача», які, аднак, не тая ж самая асоба, што перакладала «апракас» і была названа ў папярэднім прыкладзе як «перакладач славенскі». Пад ім маецца на ўвазе перакладчык «тэтра», бо, калі перакладчык «апракаса» выкладаў грэчаскае *βησριον* як *сребряник*, то перакладчык «тэтра» перанёс у славянскі тэкст грэчаскае слова *динарь*. Але і пераклад «тэтра» не супадае цалкам з царкоўнаславянскім тэкстам, надрукаваным у Евангеллі, бо там грэчаскаму *βησριον* адпавядае *пенязь*.

Без дакладнага лінгва-тэксталагічнага аналізу цяжка вырашыць, ці супадае «тэтр» з тым перакладам, дзе лексема *архиереи* ў папярэднім прыкладзе пакінута без перакладу. Як можна меркаваць, гэта не тоесныя пераклады, бо Цяпінскі адзін з іх адразу ж называе «тэтрам», а дзеля другога выкарыстоўвае складаны зварот *тот, котории з греческого на съловенскии язык переклаздены*.

Відавочна, што Цяпінскі надаў назвам «апракас» і «тэтр» тэрміналагічнае значэнне. Верагодна, што тыпы арганізацыі тэкставага матэрыялу Евангелля, вядомыя як апракас і тэтр, маглі супадаць (хоць бы і ў межах тых тэкстаў, якія былі ў распараджэнні Цяпінскага) з адзначанымі рэдакцыямі царкоўнаславянскага перакладу Тэтраевангелля, і таму Цяпінскі палічыў, што назвы *апракас* і *тэтр* абазначаюць яшчэ і адпаведныя рэдакцыі. Ва ўсялякім выпадку відавочна, што ў сваіх заўвагах назвы «апракас» і «тэтр» ён звязвае з дзейнасцю розных *перакладачаў славенскіх*, а не разглядае іх як тыпы арганізацыі тэкставага матэрыялу.

Такім чынам, можна адзначыць, што Цяпінскі меў у сваім карыстанні наступныя царкоўнаславянскія пераклады: а) пераклад, надрукаваны ім у якасці асноўнага тэксту; б) пераклад, які названы ў заўвагах «апракасам»; в) пераклад, які названы ў заўвагах «тэтрам»; г) пераклад, не тоесны двум першым, але які, магчыма, супадае з «тэтрам»; яго можна назваць «т о й, я к і...» Гэта не значыць, што ў Цяпінскага меліся тры ці чатыры спісы – пад назвай «апракаса» ці «тэтра» ён мог аб'ядноўваць любую колькасць тых спісаў, якімі карыстаўся, калі лічыў, што яны належаць аднаму перакладу.

Наяўнасьць некалькіх перакладаў, адзначаных Цяпінскім у заўвагах, сведчыць аб яго вядомай працы над параўнаннем розных царкоўнаславянскіх тэкстаў. За працяглы час існавання Св. Письма на царкоўнаславянскай мове неаднаразова праводзіліся спраўленні, рэдактуры перакладу ці пераклады нанова. Пры гэтым Тэтраевангелле на семантычным узроўні заставалася ўстойлівым і нязменным тэкстам, але на лексічным узроўні ўзнікала пэўная варыятыўнасць, як непасрэдна лексічная, так і сінтагматычная. Менавіта з улікам гэтай варыятыўнасці і параўноўваў Цяпінскі розныя царкоўнаславянскія пераклады. Што ж яго цікавіла пры параўнанні царкоўнаславянскіх крыніц, аб чым ён лічыў патрэбным сказаць у заўвагах да свайго выдання?

Тэматычна гэтыя заўвагі складаюць дзве асобныя групы: 1а) *гебраізмы*, да якіх далучаюцца царкоўнаславянскія транслітэрацыі тых слоў, якія ў грэчаскім тэксце Евангелля з'яўляліся запазычаннем са старажытнаўрэйскай мовы; 1б) *семітызмы*, аналагічныя гебраізмам, але якія гістарычна паходзяць з іншых семіцкіх моў (у Цяпінскага яны фігуруюць пад назвай «халдзейскай» і «сірыйскай»); 2а) *грэцызмы*, куды ўваходзяць запазычэнні з грэчаскай мовы, часам аформленыя па царкоўнаславянскіх словаўтваральных узорах; 2б) т. зв. *невьлучаныя грэцызмы*, якія існавалі на гэтым месцы тэксту ў іншых царкоўнаславянскіх перакладах, але адсутнічаюць у тэксце, надрукаваным Цяпінскім, і змешчаныя ім толькі ў заўвагах.

Дзеля ілюстрацыі можна прывесці па прыкладу на кожную з адзначаных груп:

1а. Гебраізмы. Да лексемы *гееннѣ* у выразе *повиненъ е(с) гееннѣ огненъи*: (Мцв., 5.22) Цяпінскі зрабіў наступную заўвагу: *тоє слово :геенна: е(с) еврейское а тоє ж и в греческом: в апракасе положил :дебри: то е(с) :долине: (л. 6)*. Лексема *гееннѣ* перадае грэчаскае *την γεενναν*, а само *η γεεννα* – грэчаская транскрыпцыя старажытнаўрэйскага «гэ-гінном» (даліна Еномава), тапоніма, які называе мясцовасць у падножжы гары Сіон над Ерусалімам. Паводле падання, менавіта там знаходзілася капішча Малоха, дзе выконвалі культавыя трэбы прыкмноўшыя да ідалааклонства ізраільцяне і якое пазней было абражана царом Есіей, ператварыўшым яго на сметнік. Смурод, які ўзнімаўся над сметнікам, а таксама часовыя самазапальванні на ім смецця, зрабілі яго ў вачах ізраільцянаў уасабленнем месца пасмяротных мучэнняў. Мабыць, успрыняўшы *η γεεννα* у мове Хрыста як экзатызм, царкоўнаславянскі перакладчык пакінуў яго без перакладу, затое Цяпінскі пераклаў гэты троп лексмай *мука: вінен е(с) мѣки огненное*.

1б. Семітызмы. Лексему *рака* ў выразе *аще рѣчѣтъ брату своему, рака* (Мцв., 5.22) Цяпінскі пракаментыраваў так: *то слово сырийское в апракасе так о нем пише(т) :рака: выкладает(т)ся. з сырийского опльванъ (л. 6)*. У грэчаскім тэксце семітызм *рака* паходзіць з арамейскай мовы, якую старажытная славянская кніжнасць ведала пад назвай сірскай і якую Цяпінскі назваў *сырыискаю*. Матывацыя гэтага слова ў семіцкіх мовах з дакладнасцю не высветлена; «рака» мае агульны сэнс грэбавання, пагарды і абразы каго-небудзь, пейоратыўных адносін да асобы. Цяпінскі перакладае яго лексмай *раха* і ў заўвазе да перакладной часткі дадае, што *иные выкладаю(т) ижъ тоє слово значитъ человека. некрѣчи мовѣчого*.

2а. Грэцызмы. Да лексемы *тектоновъ* у выразе *Не си ли есть тектонов: сынъ* (Мцв., 13.55) зроблена заўвага: *то слово греческое. в апракасе :древоделинъ: (л. 19)*. Тут царкоўнаславянская лексема перадае грэчаскае *του τεκτου ος*. *ὁ τεκτων* – цесляр, майстар, будаўнік. Перанясенне

яго ў царкоўнаславянскі пераклад абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што ў грэчаскай мове існавала тэндэнцыя ператвараць агульныя назоўнікі ці прыметнікі ў імёны ўласныя, і таму перакладчык мог палічыць прыналежнасцю форму *του τεκτονος* за «сына нейкага Тэктона», аддаўшы перавагу запазычанню новага кораня з грэчаскай мовы замест выкарыстання славянскага кораня, як гэта зрабіў Цяпінскі, пераклаўшы яго лексемай *тесльнѣ*.

26. Нявылучаныя грэцызмы. Да лексемы *четвертовластникъ* у выразе *услышавъ иродъ четвертовластникъ слухъ ис(с)овъ* (Мцв., 14.1) маецца такая заўвага: *в апракасе. тутъ гречъское слово оставлено :тетраръхъ: (л. 29зв).* О *тетрархъ* – літаральна: правіцель чацвёртай часткі вобласці – тэрмін, якім называўся тытул Ірада Анціпы, сына цара Ірада, што ўчыніў калісьці вынішчэнне немаўлят. Ірад Анціпа зусім не быў царом, як яго бацька, а быў менавіта тэтрархам – гэтым тытулам на ўсходніх ускраінах Рымскай імперыі імператар Аўгуст надзяляў уладароў заваяваных Рымам зямель, назначаючы іх сваімі намеснікамі. Цяпінскі перакладаў яго выразам *четьвертиною владаючи*.

Такім чынам, цікавасць Цяпінскага выклікала перш за ўсё іншамоўная лексіка ў царкоўнаславянскім перакладзе Евангелля, і не толькі, прынамсі, у адносінах да таго тэксту, які ён надрукаваў, а наогул, яго прываблівала сама праблема выкарыстання запазычаных (або неперакладзеных) слоў у тэксце. Гэта добра бачна на прыкладзе нявылучаных грэцызмаў, бо іх ужыванне тут – вынік своеасаблівай увагі Цяпінскага да асобных момантаў перакладчыцкай практыкі і не абумоўлівалася непасрэдна патрабаваннямі выдання царкоўнаславянскай часткі «Евангелля». Відавочна, што ўвага Цяпінскага да перакладу асобнымі месцамі досыць глыбокая, паколькі ён не абмежаваўся толькі царкоўнаславянскім тэкстам, які друкаваў, а прыцягнуў факты з іншых версій перакладу. Гэтыя факты ім выкарыстоўваліся дзеля ўдасканалення ўласнага перакладу Евангелля на мову свайго народа, што ажыццяўлялася ўпершыню, і параўнанне тэкстаў на царкоўнаславянскай мове, блізкай да беларускай, дапамагала яму зрабіць пераклад больш дасканалым, паколькі, мусіць, царкоўнаславянскае Евангелле мела на той час ужо добрую перакладчыцкую традыцыю.

Параўноўваючы розныя версіі царкоўнаславянскага перакладу, Цяпінскі, відаць, прыйшоў да вылучэння некалькіх яго рэдакцый – «апракас», «тэтр», што і зазначыў у сваіх заўвагах на палях. Таму далейшае вывучэнне перакладчыцкіх і публікатарскіх прыёмаў і накірункаў Цяпінскага можа, з аднаго боку, даць цікавы матэрыял для гісторыі тэсталагіі царкоўнаславянскага Евангелля, а з другога боку, асвятліць даследчыцкую метадалогію і стратэгію Цяпінскага, а тым самым папоўніць нашыя звесткі аб стане філалагічнай навукі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі.

І. К. ГЕРМАНОВІЧ

М. І. ГАРЭЦКІ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Максім Іванавіч Гарэцкі (6.02.1893 – 10.02.1938) – адзін з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай прозы, літаратуразнавец, крытык, фалькларыст, і мовазнавец. Беларускай народнай мовай, пытаннямі складвання і развіцця беларускай літаратурнай мовы цікавіўся з самага пачатку сваёй творчай дзейнасці. Яшчэ ў 1913 годзе, звяртаючыся да калег па пярэ, ен пісаў: «Пісьменнікі беларускія! Пільней прыслухайцеся к мове людзей нашых на рынку, на кірмашы і ўсюдых-ўсюдых, і тыя, што жывяце на захадзе Беларусі, даведайцеся, як гавораць